

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ
ԱՆԱՎԱՐՏ ԵՐԿԵՐՈՒՄ
(Պատմական դրամաներ և պատմվածքներ)*

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հովհաննես Թումանյան, Հայոց պատմություն, պատմական դրամաներ, Անիի կործանումը, «Արտավազդ Բ», «Հովհաննես թագավոր» կամ «Սմբատ Բ», «Պատերազմի տպավորությունները»:

Ամփոփում

Հովհաննես Թումանյանի պատմափյլիստիկայական աշխարհայեցողությունն արտահայտվել է անավարտ երկերում, որոնք առաջօր առանձին ուսումնասիրության նյութ չեն դարձել, թեև տպագրվել են բանաստեղծի 2022 թ. «Երկերի լիակատար ժողովածուի» V հատորում: Գրողի պատմագիտական հայացքների քննաբանությունն ունի արդիական նշանակություն և պայմանավորված է վերջին տարիներին անվտանգային խնդիրների սրվելով՝ Հայ ազգի և նրա պետականության դեմ արտաքին ուժերի չափարտվող պատերազմով: Թումանյանի պատմական անավարտ ողբերգություններից պահպանվել են «Արտավազդ Բ» և «Հովհաննես թագավոր» կամ «Սմբատ Բ» դրամաները, որոնք ներկայացնում են Հայոց պատմության բեկումնային շրջանները: Արտաշես արքայի անեծքի և նրա երախտամոռ որդու՝ Արտավազդի տրտունջի հիմքում բանաստեղծը դրել էր իշխանության ու փառքի համար պայքարի գաղափարը: «Հովհաննես թագավոր» ողբերգությունում հեղինակը մատնանշում է Անիի կործանման ներքին մի շարք պատճառներ: «Պատերազմի տպավորությունները» չարադրանքում բարձրացվում է մարդկային անհատականության ոչնչացման խնդիրը: Այդ ընդհանուր խորագրի տակ բանաստեղծը ներկայացրել է գեղարվեստական երեք երկերի ուրվագիծը: Ավարտվելու դեպքում կստեղծվեր պատերազմի թեմայով պատմվածքների մի շարք, որը, սակայն, մնաց բանաստեղծի հերթական անկատար ծրագրերից: Այնուամենայնիվ, պահպանված պատառիկներն անգամ վկայում են պատերազմի տեսակների, նրա տարբեր կողմերի մասին թումանյանական մեկնությունը, որն արժեքավոր է իբրև հումանիստ մտածողի ներդրում համաշխարհային գիտական ու գեղարվեստական մտքի պատմության մեջ:

* Ներկայացվել է 20. I. 2025 թ., գրախոսվել է 13. II. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 11. VII. 2025 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2025: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

Նախաբան

Պատմությունը բազմիցս իր տարատեսակ անդրադարձներն է ունեցել Հովհ. Թումանյանի թե՛ գիտական ուսումնասիրություններում, թե՛ գեղարվեստական երկերում: Այս կամ այն չափով ավարտուն գործերին անդրադարձներ եղել են, սակայն առանձին քննության նյութ էին դարձել անավարտ գիտական ու գեղարվեստական երկերը, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն ոչ միայն Թումանյանի աշխարհայացքի ու կենսափոխակերպության բացահայտման առումով, այլև իբրև Հայոց պատմության ամենատարբեր շրջանների մասին տալանդավոր մտածողի գիտական հարցադրումներ, վերլուծություններ ու իրենց գիտական արժեքը պահպանած մոտեցումներ:

Հովհ. Թումանյանի հետաքրքրությունը մեծ է եղել ինչպես Հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության, այնպես էլ նրա առանձին թագավորությունների, հատկապես՝ Վանի, Կիլիկիայի և Բագրատունյաց իշխանությունների պատմության, Հայոց թագավորական տների ճակատագրի ու համազգային կարևորության պատմաքաղաքական գրեթե բոլոր խնդիրների հանդեպ: Եվ այդ ամենին նա անդրադարձել է թե՛ իր պատմագիտական ուսումնասիրություններում, հրապարակախոսական հոդվածներում, թե՛ գեղարվեստական երկերում և, նույնիսկ, նամակներում:

Պատմության իմացության անհրաժեշտության գիտակցումը երիտասարդ տարիներից բանաստեղծին մղել է պատմական թեմաներով երկերի ստեղծման: Մասնավորապես, պատմական ողբերգություններ գրելը երկար տարիներ եղել է Թումանյանի ստեղծագործական ծրագրերի անբաժան մասը: Դրամայի նկատմամբ հետաքրքրությունը նա ցուցաբերել է դեռևս դպրոցական տարիներին: Այդ մասին վկայում է նրա մանկության ընկերուհին՝ Վարսենիկ Գևորգյանը: Նա գրում է. «Թումանյանն առանձին սեր էր տածում և դեպի դրաման»¹: Ժամանակակիցների (Լեո, Նվ. Թումանյան, Ավ. Իսահակյան, Մ. Թումանյան, Դ. Դեմիրճյան, Ս. Գորոդեցկի, Ան. Աբովյան) վկայությամբ՝ Թումանյանը բազմիցս կրկնել է, որ ինքը դրամատուրգի կոչում ունի, թեև դրամաներ չի գրել²: 1916 թ. «Աղամյանի օրերից» հուշագրության մեջ Թումանյանն արդեն գրավոր խոստովանել է. «... ես ինձ ավելի դրամատուրգ եմ համարում քան ուրիշ մի բան»³: Իսկ իր գրած դրամաները ոչնչացրել է, քանի որ «Շեքսպիրի գրածների նման չէին դուրս եկել» (Հ. 7, 255): Այդ մասին ասել է նաև Ս. Գորոդեցկուն, որի կարծիքով սեփական ստեղծագործությունը ոչնչացնել կարող է «Ուժերի անապառ պաշարի տեր բանաստեղծը միայն»⁴: Թումանյանի դրամատիկական երկերից պահպանվել են միայն սևագիր պատառիկներ, ծրագրային նշումներ, աղբյուրներ և աղբյուրագիտական նյութերի գրառումներ: «Պատերազմի տպավորություններից» շարադրանքում Թումանյանը, հստակ սահմանելով պատերազմում հարձակվողի ու պաշտպանվողի միջև տարբերությունը, ուրվագծում է բռնությամբ զորակոչված և պատերազմի գոհ դարձած երկու գինիորի կերպարներ, որոնք ունեն երազներ, անհար հոգի, բայց դառնում են չարիքի արմատ, քանի որ իրենց կամքից անկախ Հայտնվել են մեծագույն չարիքի պատերազմի թոհուբոհում: Այս ամենը հնարավորություն է ստեղծում մեկնելու պատմության թումանյանական ընկալումը:

¹ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում (այսուհետ՝ ԹԺՀ). 2019, 202:

² Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1997, 345, Ն վ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. 2009, 345, ԹԺՀ. 2019, 17, 27, 472:

³ Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1995, Հ. 7, 255: Այսուհետ հիշյալ հատորից կատարված մեջբերումների հատորը և էջը կնշվեն տեքստում:

⁴ ԹԺՀ. 2020, 505:

Բանաստեղծի դրամատիկական փորձերից և «Պատերազմի տպավորություններից» շարադրանքից մեզ հասած բեկորներն ունեն ոչ այնքան գեղարվեստական, որքան պատմագիտական արժեք, և կարևոր են բանաստեղծի աշխարհայացքի որոշ կողմեր բացահայտելու և թուժանյան մտածողի ստեղծագործական դիմանկարն ամբողջացնելու առումով:

«Արտավազդ Բ» և «Հովհաննես Թագավոր» կամ «Սմբատ Բ» դրամաները

Երիտասարդ տարիներին թուժանյանը պատմական դրամաներ էր գրել, որոնք մնացել են անավարտ: Դրանք մեզ հասել են հատվածաբար, սևագրությունների տեսքով, սակայն օգնում են բացահայտել Հայոց պատմության, ժողովրդի պատմական ճակատագրի հանդեպ բանաստեղծի մոտեցումները: Ամենևին պատահական չէ, որ նա մտադրվել էր գրել ողբերգություններ Հայ ժողովրդի պատմության այնպիսի շրջաններից, որոնցում առավել ակնառու է եղել ազգային անմիաբանության կործանարար հետևանքները: Առաջին դրամատիկական երկի՝ «Արտավազդ Բ»-ի⁵ նյութը Հայոց թագավորի ճակատագիրն էր: Ինքը՝ հեղինակը, փաստում է պատմական աղբյուրներն ուսումնասիրելու իր ջանքերը. «1893 թ. մտածեցի մի բան հյուսել մեր աշխարհաչեն Արտաշես II-ի մեծ վշտերից և նրա մեծ որդու՝ նախանձոտ Արտավազդ II-ի կրքերից: // Այս նպատակի համար սկսեցի ուսումնասիրել Արտաշեսի ընտանեկան կյանքի առասպելախառն և փոթորկալի պատմությունը»⁶: Դիմելով Արտաշես հոր և նախանձոտ, երախտամոռ որդու՝ Արտավազդի պատմությանը՝ վերջինիս տրտունջի ու հոր անեծքի հիմքում բանաստեղծը դրել էր անմիաբանության, իշխանության ու փառքի համար անառողջ պայքարի գաղափարը:

Թուժանյանի անձնական գրադարանում և արխիվում պահպանված բազմաթիվ նյութեր վկայում են, թե ինչպիսի մեծ հետաքրքրությամբ ու եռանդով է նա ուսումնասիրել Հայոց պատմությունը: «Տեղեկություններ (1021–1047) Բագրատունյաց թագավորության անկման» խորագիրը կրող բանաստեղծի տետրում նրա ձեռքով նշված են պատմական այն աղբյուրները, որոնք օգտագործել է իր գիտական և գեղարվեստական երկերի համար: Նա հիշատակում է. Ալիշան՝ «Շիրակը», Արիստակես Լաստիվերտցի, Մատթեոս Ուռհայեցի, Ջամջյան՝ «Պատմություն Հայոց», Սմբատ պատմագիր (Գունդստաբլ)⁷, Ջալալյան՝ «Ճանապարհորդություն (արձանագրություն)»⁸, Ган⁹ «История Грузии средних веков» кн. Баратова, «Известия о кавказских, римских и греческих писателях»¹⁰: Պահպանվել են նաև զանազան նյութեր ու քաղվածքներ պատմական այլ աշխատություններից: Պատմությունը թուժանյանի

⁵ Այդ մասին վկայում է Վրեն քահանա Տաշրացին (Հովհաննես Վերանյան). տե՛ս ԹԺՀ. 2019, 293:

⁶ Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1994, 18:

⁷ Հովհաննես Թուժանյանի անձնական գրադարանը Երևանում. 1987, 49–51, 81–82, 277, 374–375, 433:

⁸ Թուժանյանը նկատի ունի Սարգիս վարդ. Ջալալյանցի «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» աշխատությունը (Ջ ա լ ա լ յ ա ն ց. 1842, Ջ ա լ ա լ յ ա ն ց. 1858):

⁹ Տե՛ս Г а н. 1884; Г а н. 1890.

¹⁰ Տե՛ս ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Թուժանյանի ֆոնդ, № 127:

Համար գիտություն էր, որի իմացությունը սկսվում է նրան ճանաչելուց, նրա բնությունը, պատմական հուշարձաններն ուսումնասիրելուց: Բանաստեղծը 1901 և 1904 թթ. ոչ մեկ անգամ եղել էր Անիիում, այցելել Գագիկ Ա թագավորի օրոք (989–1020) կառուցված Մայր տաճարը, եղել պալատի ավերակներում, աշտարակում, Աշոտ Գ Ողորմածի 964 թ. կառուցած «Աշոտաշեն» և Սմբատ Բ-ի կառուցած Ծաղկոցաձոր–Իգաձորի եզրերով Գայլաձորին միացող Սմբատաշեն պարիսպների ավերակներում, Հոռոմոսի նշանավոր վանքում, Գրիգոր Լուսավորիչ, Աբուղամրենց Սբ Գրիգոր, Փրկչի եկեղեցիներում, Կուսանաց վանքում, Տիգրան Հոնեցի այլ-գամբարանի սրահներում¹¹:

Մինչ Անին տեսնելը՝ 1890-ական թվականների վերջին Թումանյանը մտահղացել և գրել է դրամա Անիի պատմությունից՝ նպատակ ունենալով վեր հանել Հայոց գահազրկված Բագրատունյաց վերջին թագավորի և կործանված Անիի պատմությունը: Ի սկզբանե բանաստեղծը փորձում էր խորանալ Անիի ողբերգական պատմության պատճառների մեջ և մտադիր էր ստեղծել Հայոց այն թագավորի կերպարը, ով Անին իր մերձակայքով կտակեց Բյուզանդիային: Հենց նրա անունով էլ կոչել էր իր պատմադրամատիկական ողբերգությունը՝ «Հովհաննես թագավոր» կամ «Սմբատ Բ», որը պահպանվել է հատվածաբար, սևագիր վիճակում: Ըստ ամենայնի՝ գրվել է 1900–1901 թթ.: Այն դրամատիկական ժանրում Թումանյանի երկրորդ փորձն էր: Բանաստեղծը մտադիր էր «մարդկայնացնել» պատմական անձերին և ստեղծել մարդկային ընդգծված անհատականությունների մասնակցությամբ այնպիսի ողբերգություն, որը, ի վերջո, վեր է ածում պատմական ողբերգության: Բանաստեղծն ընտրել էր Հովհաննես թագավորի (Սմբատ Բ) տիրապետության ժամանակահատվածը՝ XI դարի սկիզբը՝ 1020–1041 թթ.: Տվյալ ժամանակահատվածն Անիի պատմության փոթորկալից ու ճակատագրական շրջանն էր: Պատմության հենց այդ փուլում առավել սրվելին ներքին երկպառակությունները Գագիկ Ա թագավորի որդիներին՝ Հովհաննես Սմբատ թագավորի և նրա եղբայր Աշոտ Դ-ի միջև: Անիի անկման արտաքին պատճառներից հիմնականը սելջուկների արշավանքն էր և դաշնակից Վրաստանին օգնելու պարտավորությունը, բյուզանդական բանակի ներխուժումից հետո Տայքի ապստամբների պարտությունը 1023 թ. և իշխանության վախճան ապագա պարտություններից:

Թումանյանը, արտաքին գործոններից բացի, մատնանշում է Անիի կործանման ներքին մի շարք պատճառներ. ա) իշխողների ապիկարությունն ու անպատասխանատվությունը, բ) ամեն գնով իշխանության հասնելու պայքարը, որը ծնում է, գ) ազգային անմիաբանությունը՝ հանձին թագավորի և նրա եղբոր երկպառակության, դ) յուրայինների դավաճանությունը, ե) ժողովրդի, հասարակ մարդու դժգոհությունը իշխողներից: Ստեղծելով հիմնականում գլխավոր դերակատարների գեղարվեստական կերպարների ուրվագծերը՝ բանաստեղծը դրամայում մեկ առ մեկ անդրադառնում է վերոնշյալ պատճառներին:

ա) Ապիկարության ու անպատասխանատվության կրողը իշխանությունն է՝ Սմբատ թագավորը, որը ներկայանում է խաղաղասեր, թույլ ու կամազուրկ, ով չի համապատասխանում թագաժառանգության իրավունքով ստանձնած իր դերին: Նրան պակասում է պայքարի վճռականությունը, գործելու և իր պարտ-

¹¹ Անի կատարած առաջին և երկրորդ ուղևորության մանրամասները տե՛ս Հ ո վ - հ ա ն ի ս յ ա ն. 2012, 250–256, 336–338:

քը մինչև վերջ կատարելու կամքն ու կարողությունը: Միայն այդպիսի բնավորությամբ իշխողը կարող էր Անիի բանալիները հանձնել Բյուզանդիայի Կոստանդին կայսերը և հետագա ողբերգական իրադարձությունների պատճառ դառնալ: Թուամանյանի այդ մոտեցումը բխում էր մեր պատմիչների կերտած թագավորի ոչ հերոսական նկարագրից. չափազանց գեր ու դանդաղաշարժ լինելու պատճառով «Թանձրամիտ ու թանձրամարմին» բնորոշումները ստացած մի թագավոր, որը միայն արհամարհանքի է արժանի, թեև պատմության մեջ հռչակվել էր նաև «խմաստասեր», քանի որ աչքի էր ընկել կրթության ու գիտության հանդեպ իր սիրով: Նրա անվան հետ է կապվում X դ. կեսերին կառուցված Հոռոմոսի վանքի վերաշինությունը 1038 թ.: Թուամանյանը, սակայն, ի տարբերություն մեր պատմիչների, փորձում է ոչ միայն դատապարտել, այլև ցույց տալ մարդուն իր թերություններով ու թուլություններով: Նա ընդգծում է թագավորի լուսավորական հայացքները: Մեզ հասած դրամատիկական երկի սևագիր պատառիկներում Սմբատ թագավորը լուսավորյալ այր է, գիշեր-ցերեկ նստած է մատենադարանում շրջապատված գիտնականներով, որոնց հանձնարարում է ուսումնասիրել օրենսգրքեր, մարդկագիտություն և այլն, երազում է կառուցել վանքեր ու դպրոցներ, լույս տարածել, և, կարծես, այնքան էլ մեղք չունի, որ երկիր կառավարել չի կարողանում: Նա իր կամքից անկախ է հայտնվել թագավորական գահի վրա, որն իր տեղը չէ, և չի ցանկանում դիմադրել արտաքին թշնամուն, պատերազմել պարտադրված կոպում: Դավաճանում է հայրենիքին ասես ակամա՝ չկարողանալով ճիշտ գնահատել արտաքին ու ներքին մարտահրավերները: Ինչպես երևում է սևագիր գրառումներից, Թուամանյանը պետք է ներկայացներ նաև թունավորված արքայազնի անխուսափելի մահվան հանդեպ թագավոր-հոր տառապանքները, որպեսզի ուժեղացներ նրա ապրած անհաստական ողբերգությունը:

բ) Ըստ Թուամանյանի՝ Անիի կործանման մյուս պատճառն ամեն գնով իշխանության հասնելու պայքարն էր: Աշոտ Դ-ն հանուն իշխանության դավաճանում է հարազատ եղբորը և այդպիսով անմիաբանություն սերմանում, վրացիներին խորհուրդ է տալիս հայերից օգնություն խնդրել հունաց կայսեր դեմ, և դրանով մեծացնում թշնամանքը Բյուզանդիայի ու Հայաստանի միջև: Եղբոր մասին խոսելիս թագավորը նրան բնորոշում է «իր թշնամիների եղբայրը»: Այդ պատմական ողբերգության մեջ իշխանատենչությունը ծնում է անմիաբանություն, որն էլ ընկալվում է իբրև հայ ժողովրդին ուղեկցող մեծագույն չարիք:

գ) Ազգային անմիաբանության կործանարար լինելն ընդգծելու համար գրողը ներկայացնում է միմյանց դեմ դուրս եկած երկու եղբայրների՝ Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտի Դ-ի մոր դրաման. մայր, որը չի կամենում իր որդիներից և ոչ մեկի հաղթանակը: Նա ասում է. «Այդ բոլոր սրերն ու տեգերը իմ սիրտը կտրատելու համար են բերել իմ որդիքը ... Ես էլ այնպես կաղոթեմ, որ երբեք չի աղոթել ոչ մի մայր ... Աստված, հաղթություն մի՛ տուր իմ որդիներից ո՛չ մեկին»¹²:

դ) Թուամանյանի գրառումները վկայում են, որ դավաճանությունը, որպես Բագրատունիների անկման պատճառ, ներկայացվելու էր ոչ թե դավաճանների՝ Գետադարձ կաթողիկոսի և Վեստ Սարգիսի թուլակամ թագավորի տխրահռչակ կտակի իրականացմանն ուղղված անխոչընդոտ ջանքերի, այլ դրանց դեմ թագավորի եղբորորդու՝ Գագիկ Բ-ի և Վահրամ Պահլավունու՝ դավաճանների դեմ պայքարի միջոցով, որը, սակայն, արդյունք չունեցավ:

¹² Թ ու մ ա ն յ ա ն. 2022, հ. 5, 611: Այսուհետ հիշյալ հատորից կատարված մեջբերումների հատորը և էջը կնշվեն տեքստում:

ե) Անիի կործանման պատճառներից նույնքան կարևոր էր քաղաքի բազմազգ ու բազմատարր բնակչության դժգոհությունն ու հուզումներն իշխանութ-
յան դեմ: Թումանյանը նկատում է, որ քաղաքի էթնիկ բազմազանությունը
նույնպես վտանգ էր ներկայացնում: Թագավորն ասում է, որ Անիում «... հազար
մի ազգի ժողովուրդ է ապրում, այս մի անտանելի, վտանգավոր գազանանոց է
դարձած» (Հ. 5, 605): Եվ փոխանակ ինչ-որ միջոց ձեռնարկելու ստեղծված
իրավիրճակից դուրս գալու, բնակչության դժգոհությունը մեղմացնելու թա-
գավորը գնում է աղոթելու: Նաղաղասեր Թումանյանի կարծիքով հայոց թա-
գավորի չափից դուրս խաղաղասիրությունը չարիքի արմատ է դառնում: «—Ես
պատերազմն ատեցի, — նա ինձ եղբայրացավ. ի՞նչ են ուզում այս [մեկ անըն-
թեռնելի] ... վայրենիները ... Ի՞նչ են ուզում» (Հ. 5, 606), — ասում է Անիի թա-
գավորը:

Այսպես, Թումանյանը հայոց թագավորին չի ներկայացնում որպես միակ
մեղավոր: Նրա հերոսը տարբերվում է իր պատմական նախատիպից: Հենց խա-
ղաղ կյանքի աշխարհընկալումն է Սմբատ թագավորին հանգեցնում գիջելու և
վերջին հաշվով դավաճանելու իր հայրենիքի շահը: Ձգտելով վրացիների հետ
բարեկամության հաստատման արքան խորհում է պատգամավոր ուղարկել
արտաքին թշնամիների մոտ և հարցնել նրանց. «... Ի՞նչ եք կամենում: Մենք
ձեր թշնամին չենք, մենք չենք դիպել ձեր անունին, ոչ էլ ծուռ նայել ենք դեպի
ձեր կողմը: Ինչո՞ւ եք դուք սրով ու կրակով գալիս, այո՛, ես ասում եմ, ոչ թե
պարտության երկյուղից, այլ այն մտքից, թե ինչո՞ւ պետք է զուր տեղը մարդիկ
կոչեն, Ի՞նչ եք ուզում, Ի՞նչ արդարություն է, որ ձեզ առաջնորդում է մեր
կողմը այդպիսի նպատակով:

Ժողովուրդների անե՞ծքն եք ուզում, ավելի լավ չէ՞ր, եթե օրհնեին» (Հ. 5,
610):

Անին մշտապես եղել է Թումանյանի ստեղծագործական և պատմագիտական
հետազոտությունների ոլորտում: Աբովյանի մասին իր գիտական աշխատութ-
յան «Երևանի կռիվը և «Վերք Հայաստանին» իբրև պատմություն»-ում¹³ էլ
նա հիշատակում էր Անիի կործանումը պայմանավորող պատմական հանգա-
մանքները, որոնք առավել հանգամանորեն ու գեղարվեստի լեզվով պիտի բացա-
հայտվեին արդեն «Հովհաննես Թագավոր» դրամայում, եթե, իհարկե, այն ա-
վարտին հասցվեր: Սակայն այն, ինչ պահպանվել է, հստակ պատկերացում է
տալիս հայոց թագավորության անկման Թումանյանի պատմական ընկալման
մասին:

«Պատերազմի տպավորություններից» շարքը

Մարդկության պատմությունը նաև պատերազմների պատմություն է՝ ազ-
գամիջյան, համաշխարհային, ազատագրական, քաղաքացիական և այլն: Թու-
մանյանն իր կյանքի վերջին երկու տասնամյակներում ոչ միայն ականատեսն
է եղել բոլոր տեսակի պատերազմներին, այլև դարձել է անմիջական մասնակի-
ցը: Նա միշտ գտնվում էր պատերազմական իրադարձությունների կենտրոնում
ոչ միայն իբրև կողքից դիտող ու արձանագրող, այլև՝ ուղղորդող [հայ թաթա-
րական բախումների (1905–1906 թթ.) չրջանում Լոռիում էր, ցեղասպանության
ու եղեռնի տարիներին երկու անգամ 1914 թ. և 1915 թ. ուղևորվել էր Արևմտյան

¹³ Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1999, 97–235:

Հայաստան, ռազմաճակատ, գոյաբանական պայքարի օրերին՝ 1918-ին, Ղարաքիլիսայում գենք է բաժանում և Ղևոնդ երեցի դերում էր, 1921 թ. փետրվար-մարտին Դիլիջանում էր, չփման գծում, ապա Երևանում՝ ազգային համերաշխության հասնելու առաքելությամբ]:

Առաջին աշխարհամարտի օրերին՝ ռազմաճակատից վերադառնալուց հետո, Թումանյանը փորձում է իր տպավորություններն արտահայտել գեղարվեստական արձակի կամ գրական ակնարկի ժանրերում: Արդյունքում ստեղծում է գրական ստեղծագործության ու հոդվածի մի խառնուրդ, անավարտ՝ «Ավերակների ու դիակների աշխարհում» վերնագրով, որն այդպես էլ չստացավ մաքրագիր տեսք և չհրապարակվեց գրողի կենդանության օրոք որպես կոնկրետ ժանրի ստեղծագործություն¹⁴:

Թումանյանը եթե բանահյուսական ժանրի գործերում, մասնավորապես՝ էպոսներում, ընդգծում էր պատմության հերոսական բովանդակությունը, կարևորում մաքառումի, տառապանքի ու հերոսացման էջերը, անհատի ճակատագիրը դիտում էր իբրև ժողովրդի ճակատագրի ուշագրավ արդյունք, ապա «Պատերազմի տպավորություններից» շարքի սևագրություններում անդրադառնում է մարդու՝ որպես բանական էակի, նրա անհատականության ոչնչացման խնդրին: Վերջինս հուզել է նաև համաշխարհային գրականության այնպիսի նշանավոր դեմքերի, ինչպիսիք են Անրի (Հանրի) Բարբյուսը («Կրակը», 1916), Էրիկ Մարի Ռեմարկը («Արևմտյան ռազմաճակատում անփոփոխ է», 1929) և այլք:

Պատմվածքների շարքի երկի առաջին գրառումներում Թումանյանն ուրվագծում է բռնության գորակոչված և պատերազմի զոհ դարձած երկու զինվորի կերպարներ, որոնք միևնույն երևույթի տարբեր դրսևորումներն են: Նկարագրում է պատերազմական թոհուբոհն ու իրարանցումը, գենքերի աղմուկն ու դժոխային կրակը, գազանացած մարդուց խուճապահար փախչող մարդուն, պատերազմին մասնակից, բայց շուրջըդուր կատարվող զարհուրանքներից ոչինչ չհասկացող զինվորին, ով հրաման է կատարում՝ դառնալով չարիք, չընկալելով դրա արմատը, զոհվում՝ հասկանալով, որ իր կյանքն արժեք չունի մարտի դաշտում: Գրողի նպատակն էր այդ ամենը լսելի ու տեսանելի դարձնել ամենքին. «Լսում են, լսում են [էն բոլոր մարդիկ, որոնց լսելիքն ու խիղճը] ամենքը, որոնք չեն խլացել թնդանոթների որոտումից [ու պատերազմի շոինդից]: Տեսնում են ամենքը, [նրանք որոնց պայծառ աչքերը վերևից են նայում] որոնք չեն կուրացել [աղմուկով որոտներից բարձրացած փոշուց, թեկուզև հայրենի դաշտերից է էն փոշին] հայրենի դաշտերից բարձրացած փոշուց» (հ. 7, 442):

«Պատերազմի տպավորություններից» ստեղծագործությունում գերմանացիներն են գնդակների ու ուժերի հեղեղ թափում Անտվերպենի վրա, և այնտեղից «... ժողովուրդը դժոխային կրակի մեջ օրհասական խուճապով այլեկոծվում էր, փողոցից-փողոց փախչելով, հրապարակից-հրապարակ խոնվելով, պատից-պատ դիպչելով...» (հ. 7, 443): Անտվերպենը բոլոր այն երկրների

¹⁴ Առաջին անգամ «Պատերազմի տպավորություններից» ստեղծագործությունը որպես հուշագրական-գեղարվեստական ու հրապարակախոսական ժանրերը միաձուլող գրական երկ, հրապարակել է բանաստեղծի դուստրը՝ Նվարդ Թումանյանը (Նվ. Թ. ու լ. մ. ա. ն. յ. ա. ն. 1941):

խորհրդանիշն է, որոնց վրա հարձակում է գործել արտաքին թշնամին: Եվ այդ թշնամին կարող էր նաև նախկին «բարեկամ» ու, նույնիսկ, «հարազատ» լինել կամ այդպիսի դիմակի տակ թաքնված: Անտվերպենից փախչողների մեջ է երկրի խորհրդանիշ թագուհին, որ, «հին Հեկուբի նման» վազելով, հարցնում է, թե ով է առատորեն թափում անվերջ տեղացող դժոխային կրակը: Պատասխանը լինում է կարճ ու հստակ. «— Ձեր եղբայրը, Բավարիայի Ռուպրեխտ իշխանը» (Հ. 7, 443): Դրանով հեղինակն արտահայտում էր մարդկություն ընդհանրապես բոլոր ազգերի հարազատական՝ քույր ու եղբայր կապերով միավորված լինելը, հետևաբար՝ ամենքի ապրելու իրավունքը: Կարկուտի պես թափվող ուռմբերի տարափի տակ ոչ ոք չի լսում թագուհուն. «... խոսելու ժամանակ չկար, աչք թարթելու ժամանակ չկար ... » (Հ. 7, 443): Ռուսների պայթյունը խլացնում է մարդկանց, մահ ու ավեր տարածում, սաստկացնում խուճապը և այդ իրարանցման մեջ անհայտ է մնում Անտվերպենի թագուհու ճակատագիրը: Ամեն ինչ պայմանական է. Թումանյանը կարող էր պատերազմը սանձազերծող երկրի անուն էլ չտալ, ինչպես սովորաբար անում էր՝ երևույթի ընդհանրական լինելն ընդգծելու համար: Սակայն այդ պահին մեծ էր նրա զայրույթը Գերմանիայի դեմ, այդ պատճառով էլ չարիք տարածողի անունը դնում է Գերմանիա: Թագուհու անորոշ ճակատագիրն ավելի է ընդգծում պատերազմի անմարդկային էությունը, հարազատի դեմ դուրս գալը, ոչ մեկին և ոչինչ չխնայելը: Կերպարի ողբերգականությունը շեշտելով հեղինակը կամենում էր նաև հետագայում հանցավորի մեջ խղճի խայթ արթնացնել: Ինչ վերաբերում է Գերմանիային և, առհասարակ, եվրոպային, բանաստեղծի հիասթափությունը մեծ էր պատերազմի տարիներին: Առաջին աշխարհամարտի հենց առաջին շրջանում՝ 1914–1915 թթ. գրած հոդվածներում («Ապաշավանք», «Վերջին տագնապը» և այլն) բանաստեղծը բարձրաձայնում է ոչ միայն հայերի, այլ տարբեր ազգերի նկատմամբ սկիզբ առնող պատերազմական անմարդկային բռնությունների մասին¹⁵:

¹⁵ «Ապաշավանք» հոդվածում դիմելով իր ժողովրդի դարավոր թշնամուն՝ թուրքին և Հայոց եղեռնին մասնակից քրդերին՝ Թումանյանը հեգնանքով «ներողություն» է խնդրում իր ազգի դահիճներից. «Ներեցեք մեզ, ո՛վ քրդեր, ո՛վ թուրքեր, որ 1878 թվականին մենք գնացինք Բեռլին ու գանգատվեցինք ձեր կատարած կոդապուտների, բռնաբարոճների, սպանությունների, հրդեհների ու ավերումների դեմ՝ ձեզ անվանելով բարբարոսներ ու գազաններ, իսկ նրանց մարդասեր դատավորներ: ... ստիպված ենք սրտի բեկումով խոստովանելու մեր միամտությունը և ձեզանից ներողություն խնդրելու են խորություն համար, որ դրել ենք ձեր ու քաղաքակիրթ մարդու մեջ» (Հ. 7, 147–148): Մարդու գիտակցված, բանականությունից ծնված գազանությունը սարսափեցնում է բանաստեղծին և հանգեցնում տխուր եզրակացության. «Թերևս ազնիվ կլինեք ներողություն խնդրել և գազաններից, որ մարդկային էս բոլոր վայրագություններն անվանել ենք «գազանություն» ... » (Հ. 7, 148): Նրա համար եվրոպական լուսավորության մեջ այլևս «... ոչ աստվածային շունչն է տիրում, ոչ մարդկային խղճմտանքն է թագավորում» (Հ. 7, 148): Այդ իսկ պատճառով բարեկեցիկ Բելգիայի բնակիչներն անգամ դարձրել են «Մուշի Հայ գաղթականներ» (Հ. 7, 153): 1915-ին «Վերջին տագնապը» հոդվածում դարձյալ գուգահեռները բարբարոսի ու քաղաքակիրթ եվրոպայի միջև է: Եվ եթե քրդերը վիրավորում են իբրև «լեշակեր ագուսիներ» և «պատերազմի սև նախակառավարներ», ապա գերմանացիները դարձել են «նոր-եվրոպական քրդեր»՝ դրսևորելով նույն «ավազակային» վարքագիծը (Հ. 7, 156–157):

«Պատերազմի տպավորություններից»-ի երկրորդ մասում, որը, ըստ ամենայնի, երկրորդ պատմվածքի ուրվագիծն է, թումանյանը պատմում է խրամատում նստած մի գինվորի մասին, ով հրացանների ճայթյունից վախենում է գլուխը բարձրացնել. «...երբեմն միայն ծիկրակում էր ... տեսնելու, թե ինչ կա իր դեմն ու շուրջը ... հրացանն արձակում է դեպի թշնամու դիրքերը: Արձակում էր հենց էնպես, թեկուզ մարդ էլ չսպանվեր ...» (Հ. 7, 444):

Զինվորը, որն անուռն չուռնի, քանի որ խորհրդանիշ է, մտածելու ժամանակ և իրավունք չուռնի, սակայն միշտ աչքերի առջև մահն է, այդ պատճառով էլ միշտ էլ աչքի առջև է անցած ողջ կյանքը «անցած օրերը, ապրած դեպքերը, սիրելի դեմքերը» (Հ. 5, 444): Պատերազմը չարիք է նաև այն պատճառով, որ նա գործ չուռնի մարդու բարոյական նկարագրի հետ և կարող է հանցագործ ու մարդասպան դարձնել ամենամեղ մարդուն. «Ու էնպես անչար էր նրա հոգին, էնպես արի ու անփութ, որ պատրաստ էր գրկելու նույնիսկ իրեն գնդակ արձակող թշնամուն ... որ զարմանում էր, թե ինչպես են հրացան արձակում ... Եվ նա երբեք էլ չէր երազել առաջ էլ, որ ուրիշներին կոտորի: Նա ուրիշ երազներ ուներ՝ պայծառ, բարի, ազնիվ և նրանց մի չնչին մասն էլ չկարողացավ իրագործել կյանքում կամ գոնե պատմել, որ աշխարհքն իմանար, թե ինչ լավ բաներ էր երազում նա» (Հ. 5, 444): Եվ գինվորը սպանվում է թշնամու պատահական գնդակից: Նրա անչնչացած դին այլ սպանվածների հետ թաղում են ընդհանուր գերեզմանում, իսկ նույն օրը հրամանատարը վերադառին հեռագրում է. «Ամեն ինչ անփութիս է արևելյան դիրքերում» (Հ. 5, 445):

«Պատերազմի տպավորություններից» անավարտ շարքի երրորդ ստեղծագործությունն ամբողջական էր զարգացած անանուն մի գինվորի մասին են, որն անվերջ, մինչև վիրավորվելն ու հիվանդանոցում մահանալը, մինչև իր վերջին շունչն արթուն, թե զառանցանքի մեջ կրկնում էր. «Ինձանից ի՞նչ են ուզում»: Պատերազմի հոսանքը նրան ասես տանում էր սարսափազդու մի երազի մեջ, որից արթնանալ չէր կարողանում: Այդպիսի տարօրինակ ու զարհուրելի երազ նա դեռ երբեք չէր տեսել:

«Պատերազմի տպավորություններից» խորագրով սևագրությունը, ինչպես ասվեց, գեղարվեստական երեք ստեղծագործություն ուրվանկար է, որոնք ավարտվելու դեպքում կունենայինք պատերազմի թեմայով պատմվածքների շարք, որոնցից յուրաքանչյուրը պատերազմի տարբեր կողմերի թումանյանական մեկնությունը կլիներ: Բանաստեղծը իրատես էր, ռեալիստ և զգուշ էր նաև իր ժողովրդին սպասվող արհավիրքները: Նրա համար մարդու կյանքը, առավել ևս հայ մարդու կյանքն ավելի թանկ էր, քան ցանկացած երկրի ու իշխանությունների կամ կուսակցությունների ամենաարդար հավակնությունները:

Եզրակացություն

Թումանյանի անավարտ երկերում, մասնավորապես՝ դրամաներում («Արտավազդ Բ», «Հովհաննես թագավոր» կամ «Սմբատ Բ») և պատերազմի թեմայով պատմվածքների («Պատերազմի տպավորություններից» շարք) սևագրություններում, հստակորեն արտացոլվում են բանաստեղծի քաղաքական հայացքները, աշխարհամարտի նկատմամբ վերաբերմունքը, հայ ժողովրդի չափազանց անորոշ ճակատագրի հանդեպ մտահոգությունը: Պատմության թումանյանագիտական ընկալումն այսօր էլ չի կորցրել իր արդիականությունը և դարձել է

պատմության դասերը սերտելու հրամայական: Նա մեկն էր համաշխարհային գրականության այն հումանիստ գրողներից, ով իր ձայնն էր բարձրացնում ընդդեմ պատերազմի՝ ստեղծագործություններում ցուցադրելով պատերազմից ծնվող ողբերգությունը:

Սուսաննա Հովհաննիսյան – Բ. Գ. Դ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտի Հայ հին գրականության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայ մշակույթի և Հայ դասական գրականության պատմություն, թուամանյանագիտություն: Հեղինակ է 17 մենագրության և ավելի քան 270 հոդվածների:

ORCID: 0000-0001-8718-6079. susannahovhannisyan@litinst.sci.am

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Թումանյան Հովհ. 1994, Երկերի լիակատար ժողովածու, 10 հատորով, հ. 6, Քննադատություն և հրապարակախոսություն (1887–1912), Երևան, «Գիտություն» հրատ., 670 էջ:

Թումանյան Հովհ. 1995, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7, Քննադատություն և հրապարակախոսություն (1912–1922), Երևան, «Գիտություն» հրատ., 705 էջ:

Թումանյան Հովհ. 1997, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 9, Նամակներ. 1885–1904, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 707 էջ:

Թումանյան Հովհ. 1999, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 8, Ուսումնասիրություններ, օրագրեր, ինքնակենսագրական նոթեր, հոդվածներ, գրառումներ, թարգմ. հատվածներ, Երևան, 1999, «Գիտություն» հրատ., 709 էջ:

Թումանյան Հովհ. 1999, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 10, Նամակներ (1905–1922), Երևան, «Գիտություն» հրատ., 769 էջ:

Թումանյան Հովհ. 2022, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրակ. ինստիտ. և Թումանյանի թանգարանի հրատ., 1176 էջ:

Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում. 2019, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրակ. ինստ. և Թումանյանի թանգարանի հրատ., 624 էջ:

Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում. 2020, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրակ. ինստիտ. և Թումանյանի թանգարանի հրատ., 576 էջ:

Թումանյան Նվ. 1941, Հովհաննես Թումանյան, Պատերազմի տպավորություններից. – «Սովետական գրականություն» (Երևան), № 12, էջ 25–26:

Հովհաննես Թումանյանի անձնական գրադարանը Երևանում. 1987, Մատենագիտական նկարագրություն, գիրք 1, հայերեն գրքեր և պարբերական հրատարակություններ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 584 էջ:

Հովհաննիսյան Ս. Գ. 2012, Հովհ. Թումանյանի կյանքի ու ստեղծագործության պատմությունը (1900–1912) (գիտական կենսագրություն), Երևան, «Գրական էտալոն», 752 էջ:

Ջալալեանց Ս. 1842, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Մաս Ա, Տփղիս, տպ. Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի, 235 էջ:

Ջալալեանց Ս. 1858, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Մաս Բ, Տփղիս, տպ. Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի, 517 էջ:

Ган К. Ф. 1884–1890, Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе! Собрал и перевел с подлинников К. Ган, Тифлис, Тип. Канцелярии Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе: ч. I. т. 1. 1884, От Гомера до 6-го столетия по Р. Х.. Тифлис, 248 с. ч. 2. 1890, Византийские писатели: А. Лазика и Иберия, Тифлис, XIV, 215 с.

REFERENCES

Gan K. F. 1884–1890, Izvestiya drevnikh grecheskikh i rimskikh pisateley o Kavkaze! Sobral i perevel s podlinnikov K. Gan, Tiflis, Tip. Kantselyarii Glavno-nachal'stvuyushchego grazhdanskoy chast'yu na Kavkaze: ch. I. t. 1. 1884, Ot Gomera do 6-go stoletiya po R. X.». Tiflis, 248 s. ch. 2. 1890, Vizantiyskiye pisateli: A. Lazika i Iberiya, Tiflis, XIV, 215 s. (In Russian).

Hovhannes T'umanyani andznakan gradarany Yerevanum. 1987, Matenagitakan nkaragrut'yun, girk' 1, hayeren grk'er yev parberakan hratarakut'yunner, Yerevan, HSSH GA hrat., 584 ej (In Armenian).

Hovhannisyan S. G. 2012, Hovh. T'umaynani kyank'i u steghsagortsut'yan patmut'yuny (1900–1912) (gitakan kensagrut'yun), Yerevan, «Grakan etalon», 752 ej (In Armenian).

Jalaleants' S. 1842, Chanaparhordut'yun i Metsn Hayastan, Mas A, Tp'ghis, tp. Nersisean hogevor dprots'i, 235 ej (In Armenian).

Jalaleants' S. 1858, Chanaparhordut'yun i Metsn Hayastan, Mas B, Tp'ghis, tp. Nersisean hogevor dprots'i, 517 ej (In Armenian).

T'umanyan Hovh. 1994, Yerkeri liakatar zhoghovatsu, 10 hatorov, h. 6, K'nna-datut'yun yev hrarakakhosut'yun (1887–1912), Yerevan, «Gitut'yun» hrat., 670 ej (In Armenian).

T'umanyan Hovh. 1995, Yerkeri liakatar zhoghovatsu, h. 7, K'nnadatut'yun yev hrarakakhosut'yun (1912–1922), Yerevan, «Gitut'yun» hrat., 705 ej (In Armenian).

T'umanyan Hovh. 1997, Yerkeri liakatar zhoghovatsu, h. 9, Namakner. 1885–1904, Yerevan, «Gitut'yun» hrat., 707 ej (In Armenian).

T'umanyan Hovh. 1999, Yerkeri liakatar zhoghovatsu, h. 10, Namakner (1905–1922), Yerevan, «Gitut'yun» hrat., 769 ej (In Armenian).

T'umanyan Hovh. 1999, Yerkeri liakatar zhoghovatsu, h. 8, Usumnasi-rut'yunner, oragrer, ink'nakensagrakan not'er, hodvatsner, grarumner, t'argm. hatvatsner, Yerevan, «Gitut'yun» hrat., 709 ej (In Armenian).

T'umanyan Hovh. 2022, Yerkeri liakatar zhoghovatsu, h. 5, Yerevan, HH GAA M. Abeghyani anv. grak. instit. yev T'umanyani t'angarani hrat., 1176 ej (In Armenian).

T'umanyan Nv. 1941, Hovhannes T'umanyan, Paterazmi tpavorut'yunnerits'. – «Sovettakan grakanut'yun» (Yerevan), № 12, ej 25–26 (In Armenian).

T'umanyany zhamanakakits'neri husherum. 2019, Yerevan, HH GAA M. Abeghyani anv. grak. inst. yev T'umanyani t'angarani hrat., 624 ej (In Armenian).

T'umanyany zhamanakakits'neri husherum. 2020, Yerevan, HH GAA M. Abeghyani anv. grak. instit. yev T'umanyani t'angarani hrat., 576 ej (In Armenian).

ИСТОРИЯ В НЕЗАВЕРШЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ОВАНЕСА ТУМАНЯНА
(Исторические драмы и рассказы)

СУСАННА ОВАНЕСЯН

Резюме

Ключевые слова: Ованес Туманян, история Армении, исторические драмы, падение Ани, «Артавазд II», «Царь Ованес» или «Смбат II», «Впечатления от войны».

Историко-философское мировоззрение Ованеса Туманяна нашло свое выражение и в его незавершенных произведениях, которые по сей день не стали предметом изучения, хотя и в 2022 г. были изданы в V томе «Полного собрания сочинений» поэта. Критическое осмысление исторических взглядов Туманяна имеет актуальное значение, обусловленное углублением вопросов безопасности в последние годы и непрекращающейся войной внешних сил против армянского народа и его государственности.

Из незавершенных исторических трагедий Туманяна сохранились драмы «Артавазд II» и «Царь Ованес» или «Смбат II», которые отражают переломные периоды армянской истории. В основу проклятия царя Арташеса и жалоб его неблагодарного сына Артавазда поэт заложил идею борьбы за власть и славу. В трагедии «Царь Ованес» автор указывает на ряд внутренних причин падения Ани. В очерке «Впечатления от войны» поэт затрагивает проблему уничтожения индивидуальности человека. Под этим общим заголовком поэт создал эскизы трех художественных произведений. Если бы этот замысел был реализован, мы получили бы серию рассказов на тему войны, однако этот проект остался незавершенным. Тем не менее даже сохранившиеся фрагменты свидетельствуют о туманяновской интерпретации различных аспектов войны, что является ценностью в качестве вклада мыслителя-гуманиста в историю мировой научной мысли.

Сусанна Ованесян – д. ф. н., доцент, ведущий научный сотрудник отдела древней армянской литературы Института литературы им. М. Абегамяна НАН РА. Научные интересы: история армянской культуры и армянской классической литературы, туманяноведение. Автор 17 монографий, более 270 научных статей.

ORCID: 0000-0001-8718-6079. susannahovhannisyan@litinst.sci.am

HISTORY IN THE UNFINISHED WORKS OF HOVHANNES TUMANYAN (Historical dramas and stories)

SUSANNA HOVHANNISYAN

S u m m a r y

Keywords: Hovhannes Tumanyan, history of Armenia, historical dramas, fall of Ani, “Artavazd II”, “King Hovhannes” (or “Smbat II”), “Impressions of War”.

The historical and philosophical worldview of Hovhannes Tumanyan is reflected in his unfinished works, which have yet to become a subject of scientific study, although, in 2022, they were published in the 5th volume of the poet's “Complete Collection of Works”. Critical comprehension of Tumanyan's historical perspectives holds true significance, driven by the intensification of security issues in recent years and the ongoing war of external forces against the Armenian people and their statehood.

Among Tumanyan's unfinished historical tragedies, the dramas “Artavazd II” and “King Hovhannes” (or “Smbat II”) have been preserved, which reflect pivotal periods in the history of Armenia. The poet rooted the curse of King Artashes and the grievances of his ungrateful son, Artavazd, in the idea of a destructive struggle for power and glory. In the tragedy “King Hovhannes”, the author highlighted several internal causes for the fall of the city Ani. In the essay “Impressions of War”, the poet touched upon the issue of the destruction of the individuality of a person. Under the general title, the poet created sketches for three literary works. Had this concept been fully realized, it would have resulted in a series of stories on the theme of war, but this project was not completed. Nevertheless, even the preserved fragments testify to Tumanyan's interpretation of various aspects of war, which is valuable as a contribution of the humanist thinker to the history of the world scientific thought.

Susanna Hovhannisyan – Doctor of sciences in Philology, Associate Professor, Leading Researcher at the Department of Ancient Armenian Literature of the Institute of Literature after M. Abeghyan of NAS RA. Scientific interests: history of Armenian culture and Armenian classical literature, Tumanyan studies. Author of 17 monographs and over 270 scientific articles.

ORCID: 0000-0001-8718-6079. susannahovhannisyan@litinst.sci.am